

lin cezasının arttırılarak hükmedileceğini öngörmektedir. Bu hükümle de korunan din adamının kendisi olmayıp onun temsil ettiği dinî hisler ve inançlardır. Din hürriyeti aleyhine işlenen diğer cürümlerde olduğu gibi bu suçun oluşması da failin dinlerden birini tahkir maksadıyla hareket etmiş olmasına bağlıdır. 2. İbadet hürriyeti aleyhine işlenen cürümler. Türk Ceza Kanunu'nun 175. maddesinin 1. fıkrası, dinî işlerin veya ibadet ve âyin men veya ihlâl edilmesi fiilini cezalandırarak ibadet hürriyetini korumaktadır. Türk Ceza Kanunu, iktibas edildiği 1889 tarihli İtalyan Ceza Kanunu'nda bulunmayan "dinî işler" ibaresine maddede yer vermiştir. Dinî işler dinî nikâh, Hristiyanlık'ta günah çıkarma gibi ibadet ve âyin niteliğini taşımayan, bir din veya mezhebin öngördüğü kurallar içinde gerçekleşen diğer faaliyetlerdir. Suçun mânevî unsuru, dinlerden birini tahkir maksadıyla dinî işlerin veya ibadet ve âyin men ve ihlâl edilmesidir. Söz konusu suçlar için maddede hapis ve para cezaları öngörülmektedir. Dinî faaliyeti men ve ihlâl fiillerinin cebir, şiddet, tehdit veya hakaretle işlenmesi halinde ceza arttırılır (md. 175/2). Diğer ağırlaştırıcı sebep maddenin 5. fıkrasında bulunmaktadır. Bu hükme göre 1. fıkarda öngörülen suçların basın ve yayın yoluyla teşvik ve tahrik edilmesi halinde ceza arttırılır.

BİBLİYOGRAFYA :

F. V. Liszt — E. Schmidt, *Lehrbuch des Deutschen Strafrechts*, Berlin-Leipzig 1927, s. 574-579; C. H. Schrag, *Gefühlszustande als Rechtsgüter im Strafrecht*, Bern 1936, s. 32-48; Faruk Erem, *Hürriyet ve Suç*, Ankara 1952, s. 44-55; Bülent Dâver, *Türkiye Cumhuriyetinde Lâiklik*, Ankara 1955, s. 154-156; W. Klotz, *Die Religions- und Leichendelikte in Materialien zur Strafrechtsreform*, Bonn 1955, II, 149-168; Çetin Özek, *Türkiyede Lâiklik: Gelişim ve Korumucu Ceza Hükümleri*, İstanbul 1962, s. 241-270; Nejat Özüttürk, *Türk Ceza Kanunu Şerhi ve Tatbikatı*, İstanbul 1970, I, 605-608; Selami Akdağ, *Türk Ceza Kanunu Şerhi, Em-sâl İctihatlar ve İlgili Kanunlar*, Ankara 1976, s. 264-266; Sulhi Dönmezer, *Özel Ceza Hukuku Dersleri*, İstanbul 1984, s. 8-21; Ayhan Önder, *Türk Ceza Hukuku: Özel Hükümler*, İstanbul 1991, s. 17-30; Abdullah Pulat Gözübüyük, *Alman, Fransız, İsviçre ve İtalyan Ceza Kanunlarıyla Mukayeseli Türk Ceza Kanunu Gözübüyük Şerhi*, İstanbul, ts., 5. bs., II, 414-423.

M. EMİN ARTUK

III. DİN BİLİMLERİ

Modern bilginler ilimleri sınıflandırırken bir ana bölüme de din bilimleri adını verirler. Bu bölüme dinler tarihi, din

fenomenolojisi, din sosyolojisi ve din psikolojisi girer. Bazı bilginler din felsefesini de buna eklerler. Zamanla din etnolojisi vb. bilim dallarının da bu alana katılacağı anlaşılmaktadır. Din bilimleri, XVII. yüzyıldan itibaren İngiltere, Fransa ve Almanya'da dinin ilmî bir şekilde kavranılması yolundaki çalışmalar sonucu aydınlanma devrinin bir mahsulü olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda din olgusunu rasyonel bir şekilde kavrama düşüncesinin yoğun tesiriyle din bilimleri alanında çok önemli gelişmeler kaydedilmiş, böylece mânevî ilimler tabiat ilimlerinden ayrı bir grup altında incelenme imkânı bulmuştur.

Dinlerin prensiplerini, bunların ortaya çıkış ve gelişmelerini dinler tarihi inceler. Bu bilim dalı bugün mevcut olan ve olmayan, küçük bir cemaate ait olanlardan milletlerarası genişliğe ulaşabilenlerine kadar bütün dinleri ele alır. Dinler tarihinin faydalandığı bilim dallarının başında filoloji gelir. Ayrıca psikoloji, sosyoloji, mitoloji, etnoloji veya etnografya, arkeoloji, sanat tarihi, folklor gibi disiplinlerin de dinler tarihine önemli malzeme sağladığı bilinmektedir (aş. bk.). Din fenomenolojisi malzemelerini dinler tarihinden alır, ancak bunları tarihî olmaktan ziyade sistematik bir açıdan değerlendirir. Dinî tezahürler, dua, kurban, tanrı kavramı, âlem görüşü, âhiret, ibadete başlama, dinî semboller gibi olgular, dinî görüntüler din fenomenolojisinin araştırma alanına girer. İctimaî dinî kurumları, bunların devlet, millet, ırk grubu, iş teşekkülleri gibi dünyevî kuruluşlarla bağlarını din sosyolojisi inceler (aş. bk.). Din psikolojisi dinin psikolojik yönünü, zihnin dinî fonksiyonunu, diğer bir ifadeyle ferdin dinî tecrübesini, onun içtimaî dinî hayatı nasıl paylaştığını konu edinir (aş. bk.). Din felsefesi dinin mahiyetini, insanın dinî hakikatlerle alâkasını inceleyen bir din metafiziğidir (aş. bk.).

Din etnolojisi dinî kültürleri, örf, âdet ve gelenekleri, bir topluluğa ait dinî kültür unsurlarını inceleyen bir bilim dalıdır. XIX. yüzyılda tabiat ilimlerinin gelişmesi sonucunda insanla ilgili olarak tarih, iktisat, siyaset ve sosyoloji gibi disiplinlerden ayrılmıştır. Öte yandan bu bilim dalı bir topluma mahsus kültür ve özellikleri konu edinmekle arkeoloji, lengüistik ve insan biyolojisiyle ırkları ele alan fizikî antropolojiden ayrılır. Kelime yapısı bu disiplinin ırklar, onların bölümleri ve tarihî gelişmelerini inceleyen bir bi-

lim dalı olduğu intibaini veriyorsa da etnoloji dar anlamda yaşayan insan toplumlarının örf, âdet ve inançlarını, geniş anlamda ise ilkel kabile mensuplarından gelişmiş medeniyetleri paylaşanlara kadar insanlar tarafından geliştirilmiş medeniyet şekillerini ele alır.

Etnologlar çalışmalarında dinden uzak kalmamışlar, her biri din etnolojisiyle ilgili elemanlardan bir kısmını araştırmışlardır. En başta ilkel kabileler incelenirken bu kabilelerin âyin ve törenleri, yüce varlık, tanrı veya ruh inançları, bunların tabiat üstü güçleri, mitolojileri, büyü, rahip, kutsal kişi ve yerleri, kutsal nesneleri, mana, totem, tabu gibi kavramları ele alınmış; gelişmiş dinlerin ilkel kabileleri nasıl etkilediği, ilkel kabile inançlarıyla diğer dinler arasındaki benzer veya farklı noktalar belirlenmeye çalışılmıştır.

Din etnolojisi, çeşitli kaynaklardan sağladığı malzemenin değerlendirmesini fenomenolojik, fonksiyonel, sosyolojik, psikolojik, filolojik ve tarihî yöntemlere ve görüş açlarına göre yapar. Din etnolojisinde en iyi sonuçlar, tek bir yöntemden ziyade bütün yöntemlerden faydalanmak suretiyle alınmaktadır. Din etnolojisinin dinler tarihi ve mitoloji ile ortak bazı yönleri bulunmakla birlikte onun verdiği bilgiler tarihî bilgiler değildir. Ancak bu alanlarda yazılmış eserlerde etnolojik bilgiler de bulunabilir. Meselâ Bîrûnî'nin eserlerinde gezdiği yerlerdeki insanların dinî inanç, ibadet, âyin ve törenleri, âdet ve gelenekleriyle ilgili bilgiler mevcuttur. Bu konuda *el-Âşârü'l-bâkıye*, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, *el-Cemâhir fi ma'rifeti'l-cevâhir* adlı eserlerindeki bilgiler önemli olduğu kadar bilgi edinme yolları ve yöntemleri etnoloji metotlarına uygundur (Tümer, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*, s. 36-39, 68-69, 72, 74, 87-88, 123-124, 131, 136-138). Zira Bîrûnî dinlerini, âdet, gelenek ve inançlarını inceleyeceği milletlerin dillerini öğreniyor, onlara sorular soruyor, cevaplarını karşılaştırıyor, böylece doğru sonuçlar elde etmeye çalışıyordu. Onun eski Türk boyları, Hârizm bölgesinin yerlileri, Hintliler hakkında verdiği etnolojik bilgiler çok değerlidir.

Genel olarak dinler yanında mahallî halk dinî telakkileri, nazar, büyü, fal gibi telakkiler, kuşlar, sayılar, günler, evlenme vb. hususlarla ilgili inançlar, dinî merkezler, yapılar, ziyaret yerleri, halkla ilişkisi bakımından folklorla da girmekle birlikte din etnolojisi içinde kalan

konulardır. Sedat Veyis Örnek ile Hikmet Tanyu'nun bu alanda bazı çalışmaları vardır. Din bilimlerinin başlıca kolları şunlardır:

A) **Dinler Tarihi.** Tarih ve filoloji metodlarını kullanarak dinleri doğuş ve gelişmelerinden inanç, ibadet, ahlâk vb. konularına kadar tarihî seyrî içinde inceleyen bir disiplindir. Karşılaştırmalı incelemeler göz önünde bulundurularak şu şekilde de tarif edilebilir: Dinler tarihi dinlerin diğer dinlerle olan münasebetlerini, benzer, farklı ve ortak yönlerini karşılaştırmalı olarak ele alan bilim dalıdır. Konusunu, yeryüzünde dinin ilk ortaya çıkışından günümüze kadar gerek geçmişte yaşamış, gerekse halen yaşamakta olan bütün dinlerin teşkil ettiği dinler tarihi hak - bätıl, millî - evrensel ayırımı yapmaksızın bütün dinleri inceler. Dinlerin ve genel olarak dinin tarihî gelişmesi, önemli şahsiyetleri, prensipleri, ibadet, âyin ve ahlâk kuralları, değer ve kurumları, mezhep, tarikat ve grupları bu ilmin konuları arasındadır. Dinler tarihinin gayesi din müessesesinin ortaya çıkış sebeplerini, tarih içerisinde ve çeşitli topluluklarda aldığı şekilleri, dinî tecrübenin algılanış ve ifade ediliş biçimlerini objektif metodlarla ve herhangi bir değer hükmü koymaksızın açıklamaktır. Dinî konu alan ve din bilimleri adı verilen grup içinde yer alan dinler tarihinin aynı grupta bulunan din sosyolojisi, din psikolojisi ve din fenomenolojisiyle yakın ilgisi vardır. Bu disiplinler ayrı ayrı bilim dalları haline gelmeden önce dinler tarihi bütün din bilimlerini ifade etmekteydi.

İlk defa Max Müller 1867'de, dinlerle ilgili bütün araştırmaları ifade etmek üzere "dinler bilimi" (religionswissenschaft) tabirini kullanmış, E. Burnouf 1870'te neşrettiği dinlere dair bir denemesine "dinler bilimi" (la science des religions) adını vermişti. Fakat pozitivist teorilerden oldukça etkilenen Fransız üniversite geleneği, 1880'den itibaren bu yeni bilim dalını "dinler tarihi" (histoire des religions) adıyla uzun süre okutmuş, daha sonra "dinlerin karşılaştırmalı tarihi" (histoire comparée des religions) adını kullanmıştır.

Dinler tarihiyle din tarihi bir bakıma farklı iki terimdir. Çünkü din tarihi, tarihî devamlılığı içinde dinin mahiyet ve hakikatini inceler. Bu da çok defa bir görüş, ön fikir ve kabullenişe göre olur. Halbuki dinler tarihi tarafsız ve nitelendirici olmak zorundadır. Dinler tarihi kural koyucu (normatif) ve bir dinin savun-

masını üzerine alan teoloji, apoloji, kelâm gibi disiplinlerden farklı çalışma ilkelere sahiptir. Dinler tarihi dinleri inceleyen bazan karşılaştırmalara da yer verir. Dolayısıyla bu husus karşılaştırmalı dinler tarihi (comparative religion) denilen ikinci bir disiplini ortaya çıkarır. XX. yüzyıl başlarında âlimler karşılaştırmalı dinler tarihini, geçmişteki ve günümüzdeki dinlerin tarihî gelişmesini, evrimini, bunların mevcut duruma nasıl geldiğini, değerlerini nasıl kazandığını anlamak gayesiyle kullandılar. Halbuki Bîrûnî XI. yüzyılda bu metoda başvurduğunda böyle bir ön yargı ile yola çıkmamış, sadece dinlerin birbirinden nasıl etkilendiğini, benzer ve farklı yönlerini belirlemek istemişti.

XIX. yüzyılın sonlarında hız ve yaygınlık kazanan evrim teorisine dayalı karşılaştırmalı çalışmalar, dinlerin kaynağıyla ilgili vahiy geleneğine tamamen karşı tezlerin ortaya atılmasına ve tartışılmasına yol açtı. Buna karşı teolojik çevreler vahyin zaman içinde tekâmül gösterdiğini savundular. Filolojik ve antropolojik karşılaştırmalara giden, evrimden etkilenen bu çalışmalar sonucunda ekoller oluştu. Bunlar arasında yayılcı (diffüzyonist) ekol de vardı. Bu ekol mensupları, kültür ve din elemanlarının dünyanın bir bölgesinden diğerine göç, ticaret, istilâ, misyoner faaliyetleri gibi yollarla geçtiğini ileri sürdüler. 1930'ların mit ve ritüel ekolü diffüzyonistlerden büyük çapta etkilendi. Karşılaştırmalı dinler tarihi çeşitli ülkelerdeki üniversitelerde kürsüler kazandı. J. Hastings'in neşrettiği, dinî terimlerin çeşitli dinlerdeki muhtevalarını veren *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (I-XIII, Edinburgh 1908-1926) adlı ansiklopedinin de içinde yer aldığı çeşitli ansiklopediler ve dergiler çıkarıldı; ilk defa 1897'de Stockholm'de ve 1900'de Paris'te olmak üzere milletlerarası din bilimleri kongreleri düzenlendi. I. Dünya Savaşı sonrasında evrimciliğin hızı kesildiyse de karşılaştırmalı dinler tarihi adı bir etiket olarak devam etti. Diğer din bilimlerinin doğması ve hüviyet kazanması üzerine bu defa değerlendirmeler, yorumlar yerine gözlemler ve olayları belirleme yöntemleri ağırlık kazandı. Dinlerle ilgili tarihî boyut devam etti. Ancak bu boyutu esas almadan, kültürel, sosyolojik, psikolojik vb. vechelerini hesaba katmaksızın din fenomenlerini anlamaya, kavramaya çalışan fenomenolojik metod gelişti. Bu metotla dinî tezahürler,

vâkıalar olduğu gibi belirlenmeye çalışılır. Öte yandan fenomenolojik metod, kişinin kendini bir müşahit, bir dinleyici yerine koyup hüküm ve değerlendirmeden kaçınarak dinî fenomenin temelini inebilmesini ve onu kavrayabilmesini sağlar. Din fenomenolojisinin, dinler tarihi alanındaki araştırmalarda bazı fenomenlerin anlaşılmasını sağlamakta dine aydınlık getirdiği görülür. Meselâ mit ve âyinin ne olduğu bilinmeden eski Mezopotamya kültüründeki mit-âyin ilişkisi anlaşılamaz.

İnsanların başkalarının inançlarını merak etmesi, araştırıp öğrenmek istemesi çok eskilere kadar gider. Eski Mezopotamya tabletlerinde çivi yazısıyla yazılmış metinlerde bunun izleri bulunabilir. Eski Yunan yazarlarından Herodotus, milâttan önce V. yüzyılda Batı Asya ve Mısır dinleri hakkında bilgi vermiş, hatta Mısır ve Yunan tanrılarını adları, görevleri, özellikleri vb. noktalardan birleştirerek bir bütün oluşturmaya çalışmıştır. Romalılar da gittikleri yerlerdeki halkların dinî inanç, âdet ve geleneklerini yazmışlardı. Böylece Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında diğer dinler hakkında Yunanlı ve Romalılar'ın epeyce bilgileri vardı. Yunanlılar dine felsefî olarak bakmışlar, gerçeği kavrama çabaları içinde diğer dinleri de araştırmışlardı. Hristiyan dünyası ise Ortaçağ'da katı bir taassup içinde skolastik zihniyete gömülmüş olduğundan yakın zamanlara kadar diğer dinlerle ilgilenmesi, kendini savunma ve karşı tarafa hücum etme şeklinde olmuştur.

İslâm tarihinde diğer dinler hakkında bilgi verme geleneği Kur'ân-ı Kerim'e kadar geri gider. Kur'an'daki "Ehl-i kitap" tabiriyle vahye, kitap ve peygambere, tevhid geleneğine sahip topluluk ya da cemaatler kastedilmekte (bunların sadece yahudi ve hristiyanlardan ibaret olduğunu savunanlar yanında çerçeveyi daha geniş tutanlar da vardır), ayrıca Hanîflîk, Sâbilîk, Mecûsilik ve müşriklikten de bahsedilmektedir. İlk diğer dinler hakkındaki bilgiler, I. (VII.) yüzyıldan itibaren inanç ve iman konuları ile ilgili olarak yazılanların içinde yer almaktaydı. İslâm dini yayılırken fetihler sonucu çeşitli kültürler, din ve inanışlarla temasa geçilmiş, Kur'an âyetlerinin çeşitli felsefe akımlarının etkisiyle ele alınışı bazı mezhep ve fırkaların doğmasına yol açmıştı. Hicrî ilk yüzyılda "makâle" (daha sonraları "makâlât") başlığı altında toplanabilen karşılıklı tartışma-

lara, ikinci yüzyılda diğer dinleri hedef alan ve çoğunlukla "er-red ale'n-nasârâ", "er-red ale'l-yehûd", "er-red ale'l-mâneviyye" ve "er-red ale'z-zenâdika" gibi başlıklar taşıyan reddiyeler katıldı. Daha sonraki yüzyıllarda ise artık teşekkül etmiş fırkalar ve mezheplerle birlikte bazan diğer dinleri de hedef alan, başlıkları içinde "el-fırak, er-red, ed-di-yânât, el-edyân, el-milel" terimlerinden biri veya birkaçının da bulunduğu eserler yazıldı. Bunlar sonunda "el-milel ve'n-nihal" tarzına dönüştü. Vahye dayanan dinler için "milel", bâtıl dinler için de "nihal" terimleri kullanılmaktaydı.

Kur'an'da adı geçen dinleri konu alan âyetlerin tefsirinde müfessirler, hadislerin şerhlerinde muhaddisler bu dinlere dair bilgiler verdikleri gibi peygamberlerin hayatlarından söz eden "kısasü'l-enbiyâ" kitapları ile İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû Hanîfe ed-Dineverî (ö. 282/895), Ya'kûbî (ö. 292/905), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Mes'ûdî (ö. 345/956 [?]), Makdisî (ö. 355/966'dan sonra) gibi tarihçiler, Ceyhânî (ö. 330/942) gibi coğrafyacılara da kitaplarında aynı usulü uygulamışlardır. Ayrıca kronoloji, seyahatnâme vb. türdeki eserlerde diğer dinler hakkında bilgiler mevcuttur.

İslâm âleminde zamanla diğer dinleri objektif ölçüler içinde değerlendirip sunmayı vazgeçilmez bir ilim ahlâkı olarak telakki eden bilginler yetişti. Nitekim Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936), dinler ve mezheplere dair eser yazan bazı kimselerin anlattıklarını gerçeğe aykırı bularak eleştirir (*Ma'kâlât*, s. 2). Bîrûnî de (ö. 453/1061 [?]) bilhassa dinler konusunda verilen yanlış bilgilere dikkat çekerek şöyle der: "Bu öyle bir belâdır ki karşı koyan ve karşı düşüncede bulunanların mezhebinin nakledenlerden pek azı bu belâdan kurtulabilmiştir. Ancak lekelemek maksadıyla yapılan bu tahrif aynı din içindeki mezheplere dairse bunların birbirine yakınlık ve irtibatları bulunduğundan durum daha çabuk anlaşılır. Hiçbir şekilde irtibat ve alâkası olmayan, birbirine yabancı milletlerin özde olsun ayrıntılarda olsun dinî durumlarını nakil hususunda böyle bir şey yapılırsa araştırılması zor olduğundan bu tahrif gizli kalır. Elimizdeki makâle kitapları, mezhep ve dinler tarihi hakkında yazılan bütün eserler bu gibi tahriflerle doludur" (*Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 3-4). Eş'arî ve Bîrûnî'nin yanında Ya'kûbî, Mes'ûdî, İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Meâlî

Muhammed b. Ubeydullah (ö. 485/1092) gibi âlimler de diğer dinler hakkında bilgi verirken objektif kalabilmişlerdi. "Milel-nihal" tarzında önemli bir eser kaleme alan Şehristânî (ö. 548/1153), bu geleneğin başarılı bir temsilcisi olarak kitabının girişinde, "Ne onların tarafını tuttum, ne de aleyhlerinde bulundum; doğruyu yanıştan, hakkı bâtıldan ayırmaksızın naklettim" demektedir (*el-Milel*, I, 16).

İslâm âleminde başlangıçta diğer dinlerle ilgili olarak yazılanların bir bölümünü reddiyelerin oluşturduğu görülür. Bu reddiyelere esas teşkil etmek üzere bazı tercümeler yapılmıştır. Meselâ Abbâsîler devrinde Abdullah b. Mukaffa' (ö. 142/759) eski İran dinleriyle ilgili tercümeler yapmıştır (İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'inde *Kitâbü Mezdek*'i zikreder). Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin emriyle Hint dinleri hakkında *Milelül-Hind ve ed-yânühâ* adlı bir eser hazırlanmıştır. Zamanla tek bir dini konu edinen İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) *Kitâbü'l-Eşnâm*, Halife Me'mûn'un (ö. 218/833) *Kitâb 'ale'l-Mâneviyye*, Ebû'l-Hüzeyl el-Alâfî'nin (ö. 235/849 [?]) *Kitâbü'l-Mecûs ve Kitâbü's-Sâneviyye*, İbnü't-Tayyib es-Serahsî'nin (ö. 286/899) *Risâle fî vaşfi mezâhibi's-Sâbi'în* adlı kitapları yanında Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) *Kitâbü Şerâ'i'l-edyân*, Ebû'l-Meâlî Muhammed b. Ubeydullah'ın *Beyânü'l-edyân*'ı birden fazla dine yer vermektedir. Son eser Farsça yazılmış olup günümüze ulaşan en eski dinler tarihi kitabıdır. İslâm âleminde hemen hemen ilk dinler tarihi kitabı sayılabilecek bu eserde objektif bir tarzda verilmiş önemli bilgiler mevcuttur. Yeterince objektif sayılmasa da Hasan b. Mûsâ en-Nevbahî'nin (ö. 310/922 [?]) *Kitâbü'l-Ârâ'i ve'd-diyânât*'ı mukayeseli dinler tarihi bakımından yine ilk eser sayılabilir. Ancak Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *el-Farq beyne'l-fırak*'ının, fırkalara dair verdiği bilgiler yanında gerçek anlamda bir dinler tarihi kitabı hüviyetine ulaşabildiği; dinî inanç, ibadet ve gelenekleri karşılaştırmakta çok başarılı bulunan, ilmi metodoloji bakımından bütün dünyaca takdir edilen Bîrûnî'nin mukayeseli dinler tarihinin kurucuları arasında yer aldığı söylenebilir. Bîrûnî dinî inançlarına çok bağlı olmasına rağmen objektif davranabilmiş, değişik ilmi metotlarla devrindeki dinler hakkında bilgi edinmiş, karşılaştırmalara girişmiştir.

Milel-nihal tarzının en iyi örneklerinden biri de Ebû Muhammed İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Kitâbü'l-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ'i ve'n-nihal*'idir. İbn Hazm'a her ne kadar ilk din tarihçisi gözüyle bakılabilsin varsa da eserinde İslâm mezhepleri yanında Yahudilik ve Hristiyanlık başta olmak üzere diğer dinlere de yer veren bu âlimin tarafsız kaldığı söylenebilir. Bununla beraber diğer fırkalara yönelttiği itirazlar, yahudi ve hristiyan dinlerinin iman esasları ve kutsal kitaplarında tesbit ettiği çelişkili noktalar önemli ve dikkat çekicidir. Milel-nihal tarzında en başarılı eser Şehristânî'ye ait *el-Milel ve'n-nihal*'dir. Yüzyıllar boyu kaynak kitap olarak kullanılmış sistematiğe ve objektif bir eser olan *el-Milel ve'n-nihal*'de kelâmî ve felsefî düşünce sistemleri, mezhepler ve diğer dinlerle (Yahudilik, Hristiyanlık; Mecûsîlik, Maniheizm, Mazdek dini gibi düalist dinler; Sâbiîlik; eski Arap Câhiliye devri inançları, Hint dinleri) ilgili bilgiler yer alır.

İslâm âleminde Çin dinleri dışında (III. [IX.] yüzyılda yazılmış *Ahbârû's-Şîn ve'l-Hind* adlı bir eser bilinmektedir) müslümanların çeşitli kanallar vasıtasıyla tanıdığı dinler hakkında geniş çapta araştırmalar yapılmış, tarihî dinlerden yazılı kaynaklara geçen veya şifahî geleneğe dayanan bilgiler ölçüsünde haberdar olunmuştur. O yüzyıllarda Çin, Hindistan ve Batı'daki araştırmalar İslâm dünyasıyla kıyaslanamayacak kadar zayıftır.

Dinlerle ilgili bilgi verme geleneği Ksenofanes'e (m.ö. VI. yüzyıl) kadar geri gitmekle birlikte Batı'da ilmi anlamda alâka ancak XVI. yüzyıldan itibaren uyanmaya başlamış; XVIII. yüzyıldan itibaren arkeolojik, paleontolojik araştırmaların başlaması sonucu bulunan eski yapılar, heykeller, kitâbeler, mezarlar, kafatasları, iskelet kalıntıları, fosiller, mağara resimlerinin, kısacası yazılı yazısız kaynakların değerlendirilmesine girişilmiş; böylece geçmişteki milletlerin, hatta tarih öncesi toplulukların dinleri, inançları araştırılmış ve bazı tezler ileri sürülmüştür. Doğru dillerinin öğrenilmesi, eski Mısır ve Mezopotamya dillerinin şifrelerinin çözülmesi, milletlerin geleneklerine ilgi duyulması ve evrim teorisinin etkisi sonucu XIX. yüzyılda bu alâka daha da artmıştır. Bu devrenin başlıca temsilcileri arasında *Sacred Books of the East* serisinin başlatıcısı Max Müller ile (ö. 1900) İngiliz antropologları E. B. Tylor (ö. 1917) ve J. G. Frazer (ö. 1941) sayılabilir.

Aslında reform öncesinde eski Yunan felsefesine, eski Mısır ve İran'ın anlaşılması güç dinlerine, simya ve büyüye karşı İtalya'da başlayan ilgi, önce Helenist-hristiyan sinkretizmine yol açmışken arkasından natüralist ve pozitivist ideolojiler getirmiş; bu natüralist felsefeler, matematik ve maddeyi esas alan ilimlerin ışığında hristiyan vahyini eleştirirken gerçekte genel olarak din, Tanrı ve ruh kavramlarına karşı çıkmaya başlamıştı. XIX. yüzyıldaki bu gelişme, Hristiyanlığın ve öteki dinlerin sağlam bir temele dayanmadığını, ilimleri engellediği için kültürel yönden tehlikeli olduğunu iddia etti. Ancak dikkat çekicidir ki Batı'da dinlerin ciddi olarak ilmi incelemeye tâbi tutulup karşılaştırmalı çalışmalara yer verilmesi, bu kesif materyalist ve pozitivist propaganda altında aynı yüzyılın ortalarında başladı. Daha önceleri, XV ve XVI. yüzyıllardaki keşifler sonucu Avrupa dışında kalan ülkelerdeki farklı insan toplumlarının din fenomeni bakımından çeşitli görüşleri, İngiliz devlet adamı ve düşünür Lord Herbert, filozof Berkeley, Locke, Hume, Leibnitz gibi kişiler tarafından konu edinilip dinin mahiyetine nüfuza çalışılmıştı. Bu defa konu üzerinde ilmi sayılabilecek ilk önemli çalışmaları Max Müller başlattı. İngiltere'de yerleşmiş olan Alman asıllı Müller, karşılaştırmalı dinler tarihi alanında ilk önemli müstakil eser sayılan *Essays in Comparative Mythology* adlı kitabını 1856'da neşretti. Onun dinleri ilmi bir incelemeye tâbi tutmada anahtarı filoloji idi. Müller ve takipçileri dinin özüne, ancak ilmi bir şekilde dillerin gelişmesini incelemekle gidilebileceğini düşünüyordular. Müller "religionswissenschaft" (dinler bilimi) terimini bu yeni disiplinin din felsefesi ve teolojiden ayrı olduğunu belirtmek için kullanmıştı. Ancak gerçekte onun bulduğu bu terim, hem karşılaştırmalı teoloji hem de teorik teolojiyi içinde bulundurduğundan din felsefesinden fazla uzaklaşmış sayılmazdı. Müller bu filolojik görüşünü Hint dinlerine uyguladı. Bu alandaki incelemeleri onu Hint-Avrupa halklarının mitolojilerini yorumlamada bir çıkış noktasına ulaştırdığı kadar dinlerin menşei hakkında da bir teze sahip kıldı.

Dinler tarihi Aydınlanma döneminin ansiklopedik ilgisine mazhar oldu. Bu sahanın öncüleri filoloji, tarih, folklor, felsefe, psikoloji ve sosyoloji gibi çeşitli disiplinlerde yetişmiş kimselerdi. Bugün dinler tarihçilerinin umumi olarak diğer

dinleri bilmek yanında bir veya iki yardımcı disiplin ve belli bir devre, bölge veya büyük bir din sisteminde derinleşmesi gerekirken o dönemde araştırma yapabilmek için zikredilen yardımcı disiplinler şart tutuluyor, ancak belli bir alanda derinleşme aranmıyordu. Böylece meselâ Amerika'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından 1920'lere kadar seminerlerde dinlerin karşılaştırılması en gözde konu haline gelmişti. 1893'te Chicago'da yapılan Dünya Dinler Meclisi, Amerikalılar'ın diğer dinler hakkındaki merakından kaynaklanmıştı. Dinler tarihi ve karşılaştırmalı dinler tarihi akademik ilgiye mazhar olmuş, çeşitli üniversitelerde bu alanda kürsüler kurulmuş ve ilmi dergiler çıkarılmaya başlanmıştı. Bu dergilerden en kayda değer olanı *Revue de l'histoire des religions*'dur (Paris'te 1880'den beri çıkmaktadır). 1900'den itibaren yaklaşık dört beş yılda bir ayrı ayrı yerlerde kongreler düzenleyen bir kuruluş, daha sonra The International Association for the History of Religions (IAHR) adını aldı.

Max Müller Oxford Üniversitesi'nde dinler tarihiyle ilgili konularda ders vermişti. Hollanda'da bu alandaki çalışmalarda kayda değer bir öneme sahip olan C. P. Tiele ve Chantepie de la Saussaye bu görevi yüklenmişlerdi. Kopenhag ve Cenova'da 1873'ten itibaren bu ders okutulmaktaydı. 1880'de De Broglie, Paris'teki Katolik Enstitüsü'nde hristiyan olmayan kültürlerin tarihi alanında bir kurs başlattı. Çok geçmeden Albert Réville, Collège de France'da dinler tarihi kursları verdi. 1886'da Paris'te (Sorbon) Ecole Pratique des Hautes Etudes adlı bir enstitü kuruldu. Ancak henüz dinler tarihi din felsefesi ve teolojiden ayrı bir disiplin haline gelmemişti. Aynı durum, 1884'te Brüksel Üniversitesi'nde ilk dinler tarihi kursunu veren Goblet d'Alviella'nın konuşmalarında da görülmektedir. 1886'da İtalya'da kurulan dinler tarihi kürsüsünün konuya bakışı da farksızdı. Nitekim iki yıl sonra bu kürsü Hristiyanlık tarihini inceleyen bir kürsü haline dönüştürülmüştü.

Bu atmosfer altında Aydınlanma devri rasyonalistleri din probleminde tarihî, felsefî, etnolojik, antropolojik, psikolojik, sosyolojik ve filolojik yönlerden eğildiler; ilkel kabile dinlerini, dinlerin çeşitli tezahürlerini incelediler, dinin menşei ile ilgili tezler geliştirdiler. Daha sonra bu tezleri tartışan taraftarlar yetişti; evrimcilik, animizm, natürizm, totemizm,

Durkheimcilik, Freudcülük, Comteçülük gibi gelenekler kuruldu. Ancak bu devrede sivriilen önemli kimseler, aslında din bilimleri ve bu arada dinler tarihinin gelişmesinde katkıları bulunmakla beraber, Raffaella Pettazzoni dışındakiler gerçekte anlamda dinler tarihçisi değillerdi.

Aydınlanma döneminin rasyonalizmini romantizm devri takip etti. Bu dönemde de din kavramını vahyi bir yana bırakarak açıklama geleneği (religio naturalis) genellikle devam etti. Van der Leeuw, dinlerin ilmi incelemeye tâbi tutulmasında üç romantik devre tesbit eder. Bunların ilki romantik felsefe dönemidir. Bu dönemde kendine has dinî tezahürler önceki bir vahyin sembolleri olarak görülüp dinler tarihinin önemi kavranmıştır. İkincisi romantik filoloji dönemidir. Bu dönemde din insan düşüncesinin evrensel şeklinin bir ifadesi olarak görülmüştür. Üçüncüsü romantik pozitivism dönemi olup bu dönemde din hâlâ beşeriyetin en köklü kurumu olarak kabul edilmektedir. Rasyonalist olsun romantik olsun dinler tarihiyle ilk ilgilenenler, felsefeden kopmaya çalışmalarına rağmen bunu tam olarak başaramamışlardır. Dolayısıyla onlar dinî-ilmî bir veriyi felsefî bir yorumla ele aldılar. Joachim Wach'a göre Max Scheler, muhtemelen felsefe ve din bilimleri arasında ayırım yapan ilk bilgindi. Dinî-ilmî bir konu, felsefî veya ilmi olarak değil kendi metodolojisiyle dinî-ilmî bir şekilde incelenmeliydi. Bununla beraber dinler tarihi dinlerin incelenişini inhisarı altına almış değildir. Teoloji ve felsefe gibi normatif çalışmalar, sosyoloji, antropoloji vb. nitelendirici (deskriptif) disiplinler dinler ve dinî fenomenin çeşitli yönleriyle ilgilidir. Din bilimleri "tarihî" ve "sistematik" başlıkları altında bölümlendi. Tarihî başlığı altına umumi dinler tarihi ve tek tek dinlerin tarihi; sistematik başlığı altına da dinlerin fenomenolojik, karşılaştırmalı, sosyolojik ve psikolojik incelenmesi girer. Dinler tarihinin nitelendirici yönü, her dinin tarihî tavsifini ele alan disiplinlere dayanmalıdır; analitik yönü ise dinlerin kutsal kitapları, doktrinleri, kültürleri ve cemaatleri gibi çeşitli özelliklerinin incelenmesinde psikoloji, sosyoloji, antropoloji, felsefe ve filolojiye dayanmalıdır. Öte yandan aslında din bilimleri de diğerlerine hem yardım götürmeye, hem de onlardan yardım almaya mecbur ve muhtaç disiplinlerdir.

Raffaella Pettazzoni'yi hazırlayan devreyi başlatan etnografik-etnolojik, antropolojik ilgiler bir dinî-ilmî araştırma geleneği doğurmuş; böylece tekâmül nazariyesi esas alınarak dinin canlı veya cansız varlık ve nesnelere tapınmak suretiyle başlayıp zamanla tek tanrı inancına ulaşıldığını ileri süren pek çok teori ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan bu görüşler reddedilerek dinin ilk şeklinin tek tanrı inancına dayandığı da savunulmuştur (yk. bk.). Daha sonraki çalışmalarında Alman ve Avusturyalı etnologlar, artık dinin kaynağı ve gelişmesi probleminin ziyade yaşamakta olan ilkel kabilelerin din ve mitolojilerine yöneldiler (L. Frobenius, H. Baumann, W. E. Mühlmann, W. Müller vb.). Ancak bu noktada, dinler tarihinin Batı kültürünün kendisini yenilemesinde rol oynayabileceğini açıklayan R. Otto'nun ayrı bir yeri bulunduğu belirtilmelidir. Marburg ekolünün gözde siması Otto, dinî tecrübenin rasyonel olmayan karakteri üzerinde durarak kut-salla ilgili tezini ortaya atmıştı.

İngiliz asıllı antropologlar arasında R. M. Lowie, P. Radin'in dinle ilgili olarak yazdıkları özellikle önemlidir. İngiliz ilim adamları tarafından çeşitli ilkel kabilelerin dinî hayatları hakkında dikkat çekici çalışmalar yapılmışsa da R. Redfield, C. Kluckhohn ve Ruth Benedict'in bazı eserleri istisna edilirse, bunların hiçbir dinler tarihi ve karşılaştırmalı dinler tarihi açısından yazılmış değildir. İngiltere'de Frazer'in ölümünden sonra hiçbir antropolog, bütün ilkel kabile dinlerini çerçeveleyecek iddialarda bulunmadı. B. Malinowski, A. R. Radcliffe-Brown'ın araştırmaları, E. E. Evans-Pritchard'ın Nuer dini, J. Middleton'ın Lugbara dini, G. Lienhardt'ın Dinka dinine dair yazdıkları önemlidir. XX. yüzyılın ilk yarısı içerisinde Taylor, Frazer, Marett devri kapanmıştır. Artık antropoloji, dinin kaynağı ve gelişmesi hakkında bir anahtar olarak telakki edilmemektedir.

R. Pettazzoni, dinler tarihinin boyutlarını ciddi bir şekilde kavrayan ender yetişmiş kişilerden biridir. Aslında Pettazzoni din bilimlerinin tamamında ihtisas kazanmaya çalışmasa da kendisini daima bir tarihçi gibi görmüş, kendi yaklaşım ve metodunun din sosyolog ve psikologlarından farklı olduğunu belirtmişti. Pettazzoni bir dinler tarihçisi olarak kalmak istedi. Aynı zamanda bu disiplinin sadece bir alanında derinleşmeyi de düşünmedi. Bu husus onu diğerlerinden ayıran önemli bir noktadır. M. Eliade'ye

göre tarihî metot ve faraziyeleri kabul etmekle kendilerini dinler tarihçisi sayan birçok bilgin aslında sadece bir dinde, bazan da o dinin bir dönemi üzerinde veya bir yönünde uzman olmuşlardır. Çalışmaları şüphesiz din bilimleri bakımından vazgeçilmez niteliktedir. Ancak bir dinler tarihçisi herhangi bir dinde derinleşmiş olsa bile kendini sadece tek bir alanla sınırlandıramaz. Benzer ve farklı yönleri bulabilmek, karşılaştırmalara girişebilmek, böylece dinî davranışları, düşünceleri ve kurumları (mit, âyin, dua, cemaat, cemaate kabul, büyü, ruh, yüce Tanrı vb.) kavrayabilmek için bildiği din sayısını mümkün olabildiği kadar arttırmak mecburiyetindedir.

H. Oldenberg, H. Zimmer, H. von Glasenapp Hint dinlerinde; O. Kern, Walter Otto Yunan dininde; L. Massignon, H. Corbin İslâm dininde uzman sayılırlar. Ancak bazı büyük âlimler, ihtisas sahibi oldukları alanın dışındaki birçok alanda da ehliyetlidirler. Nathan Soederblom ve G. F. Moore İran dinleri ve Yahudilik üzerinde önemli eserler vermişlerdir; fakat öte yandan umumi dinler tarihçisidirler. Yunan dini alanında uzman olan M. P. Nilsson, aynı zamanda folklor ve ilkel kabile inançları araştırmacısıdır. Jan de Vries, hem Keltler'in dini hem de folklor ve mitoloji alanlarında otoritedir. F. Altheim'in ihtisas alanı, Roma ve Helen dinlerinden İranlılar, Türkler ve Orta Asya geleneklerine kadar gider. G. Dumézil bütün Hint-Avrupa din ve mitolojilerinde üstattır. İsrâil dininde uzman olan W. F. Albright'in diğer Yakındoğu dinleriyle ilgili önemli neşriyatı da olmuştur.

Pettazzoni neslinin önemli diğer bilginleri yine dinler tarihine yardımcı olmuşlarsa da onların bu alandaki kapasiteleri Pettazzoni'ye erişememiştir. Meselâ Marcel Mauss, içlerinde G. Dumézil ve Maurice Lienhardt'ın da bulunduğu bir kısım Fransız dinler tarihçisini etkileyen bir üstat olmasına rağmen kurban, büyü ve takdime gibi konulardan dışarı çıkamamıştır. C. Clemen son derece ince araştırmalara girişen, bilgisi geniş bir kimsedir; ancak filolojik yorumlardan öteye gidemedi. E. O. James, ayrıca din karşılaştırması konusunda kitap yazmasına rağmen eski kavimlerin tanrıları konusunun dışında bir faaliyet göstermedi. Hatta din fenomenolojisinin nâdir isimlerinden biri olan Van der Leeuw bile konuları bazan ayrıntıya inmeden ele aldı. Halbuki geniş bir öğrenim görmüş olan Pettazzoni, daima tarihî-dinî

yorumu ön planda tutarak farklı araştırmaların sonuçlarını genel bir perspektif içinde birleştirebildi; geniş çalışma ve büyük emek istese de monoteizmin kaynağı, gök tanrıları, sırlar, günah itirafı, Zerdüş ve İran dini, Yunan dini vb. konuları ele almaktan çekinmedi. Açık, ölçülü, ince kalemliyle güzel eserler vermiş olan Pettazzoni, dini tamamen tarihî bir fenomen olarak görüyordu. Her dinin onu benimseyen ülke veya ülkelerin tarihi, edebiyatı, meskûkâtı, kitâbeleri, arkeolojisiyle yakından ilgisi bulunduğunu kabul ediyordu. Dolayısıyla meslek hayatının sonlarında fenomenoloji ile tarihin ne derecede birbirini tamamlayan iki disiplin olduğunun farkına vardı. Pettazzoni sayesinde dinler tarihinin önemi İtalya'da diğer Avrupa ülkelerinden daha fazla anlaşıldı. Dinler tarihinin ana konularını ilgi çekici hale getirmek ve bu disiplini modern kültür için daha anlamlı ve aktüel kılabilmek gayretini güden bir "Pettazzoni geleneği" doğdu. İngiliz antropologu E. B. Taylor ve İskoç araştırmacısı ve edebiyatçı A. Lang ile başlayan, İngiliz antropologu J. G. Frazer, İsveçli dinler tarihçisi ve teolog N. Soederblom, C. Clemen, Fransız sosyolog ve antropologu M. Mauss, A. Coomaraswamy ve G. van der Leeuw ile devam eden ansiklopedistler devri Pettazzoni ile sona erdi.

Dinler tarihiyle ilgili çalışmalar gelişirken bazı metodolojik problemler ortaya çıktı. Eski metinlerin yazı şifreleri çözüldükçe mitolojiyle dinî hayat arasındaki bağ anlaşılmasına başlandı. İngiliz ilim adamı S. H. Hooke ve antropolog B. Malinowski, İskandinav bilginlerinden S. Mowinckel, G. Widengren, özellikle eski Yakındoğu din ve kültürlerindeki umumi elemanlar üzerinde ısrarla durdular. G. Dumézil, sosyoloji ve felsefeden kazandığı tecrübe ile metinleri filolojik-tarihî tahlillere tâbi tuttu. Öte yandan içtimaî ve dinî kurumların altında yatan ana ideolojik sistemin tesbitiyle ilâhî bir şahsiyet, mit veya âyinin doğru bir şekilde anlaşılabilceğini ileri sürdü.

Din fenomenolojisi alanında ilk eser G. van der Leeuw tarafından yazılmıştır. Çeşitli dinler ve din psikolojisi üzerinde çalışan bu âlim, aynı zamanda şair ve müzisyen olan bir kilise adamıydı. Leeuw dinî ifadelerin içtimaî, ruhî ve akilî fonksiyonlara indirgenemeyeceğini gösterdi; ayrıca dinin kendinden başka hiçbir şeyle açıklanamayacağı sonucuna vararak natüralist ön fikirleri reddetti. Ona

göre din fenomenolojisi her şeyden önce isimler, kurban, dua, kurtarıcı, mit vb. dinî kavramlar üzerinde durmalı, dinin tarihî gelişmesi, kaynağı ile uğraşmamalıdır. G. van der Leeuw ile ilk önemli temsilcisini bulan din fenomenolojisi alanında, onun selefi C. de la Saussaye'nin ve halefi Amsterdam Üniversitesi'nde dinler tarihi profesörü C. J. Bleeker'in, öte yandan felsefî fenomenolojinin önemli siması E. Husserl'in prensiplerinin ve Marburg ekolünün önde gelen din felsefecisi R. Otto'nun rolü de unutulmamalıdır. Din fenomenolojisinin bir kısım metodolojik temelleri, aslında sadece R. Otto'da değil onun tesirlerini aksettiren aynı ekolün temsilcilerinden J. W. Hauer, H. Frick, Friedrich Heiler, G. Mensching ile E. Benz gibi son elli yılın diğer bazı önemli Alman bilginlerinde de bulunmaktadır.

Van der Leeuw, R. Otto'ya nazaran fenomenoloji felsefesinden olabildiğince fazla etkilenmiştir. Ona göre hayat tecrübesi eğer bir fenomen ise ve insanın vahye verdiği cevap da başka bir fenomen ise vahyin kendisi tamamen farklı bir şeydir. Din fenomenolojisi, kendisinin çözemeyeceği felsefî ve metafizik meselelere götürse de din felsefesi değildir. Ancak din felsefesi, etnolojik mahiyetli konularda hataya düşmemek için din fenomenolojisinden uzak duramaz. Dinî fenomenin tarihî incelenişine doğru diğer bir adım yine Hollandalı C. J. Bleeker tarafından atıldı. Ona göre dinler tarihi sadece insanlık âleminin ortak mânevî geleneğini nitelendirmeye değil aynı zamanda dünya dinlerinde tipik, emsalsiz, müstesna olanı aydınlığa kavuşturmaya gayret etmelidir.

Din fenomenolojisiyle ilgili tarihî-dinî çalışmalar Amerika Birleşik Devletleri'nde büyük ilgi görmüştür. Tarihî-filolojik metodolojiyi takip ederek bilhassa eski dinler üzerinde yetişmiş bilginler her zaman bulunagelmıştır. Bunlara A. D. Nock, E. R. Goodenough ve R. M. Grant örnek olarak verilebilir. Ancak Amerika'da karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmaları, çeşitli gayelerle her şeyden önce yaşayan dinler alanında yapılmıştır. Amerika'da dinler tarihi çalışmaları Avrupalı bazı bilginlerin getirilmesiyle geliştirildi. Bu bilginlerin ilki Joachim Wach oldu. Wach, din sosyolojisine yaptığı önemli hizmetleri yanında aynı zamanda bir dinler tarihçisi sayılabilir. Ancak ona bir din bilimci araştırmacısı olarak bakmak daha doğru olacaktır. Wach, felsefenin din-

lerin ilmî incelenişine katkısını kabul etse de din bilimlerinin ayrı bir araştırma alanı haline gelmesinin tarihî gelişmeleri bakımından dinler için bir kader teşkil ettiğine inanmıştır. Bu alanda yapılacak çalışmaların felsefî veya ilmî bir şekilde değil kendi metodolojisi içinde dinî-ilmî bir tarzda yürütülmesi gerektiğini savunmuştur. Wach, dinî hayatın sosyolojik şartlanmasının ve dinî ifadelerin sosyolojik muhtevasının ciddi bir şekilde araştırılması gerektiğini düşünmüş, ancak dinî hayatın sosyal yapının bir tezahürü olduğunu ileri süren aşırı görüşü reddetmiştir. Amerika'da Chicago Üniversitesi'nde dinler tarihi kürsüsünü uzun yıllar yönetmiş bulunan diğer bir Avrupa asıllı (Romanyalı) bilgin olan Mircea Eliade'in dinler tarihi, karşılaştırmalı dinler tarihi, din fenomenolojisi alanlarında çok önemli çalışmaları vardır. Eliade çağdaş kültür içinde dinler tarihinin rolünü savunmuş, *History of Religions* dergisi başta olmak üzere bu alandaki yayınları teşvik etmiştir. Asya'nın dinleri, inançları, kültürleri ve mitlerine, şamanist dinlerin çeşitli fenomenleri ve problemlerine, dinler tarihinin metodolojik konularına ve karşılaştırmalı araştırmalara kadar çok çeşitli konularda titiz ve metotlu bir çalışma tarzına sahip olan Eliade, din bilimlerinde son yılların en gözde araştırmacısı hüviyetini korumaktadır. Eliade, dinler tarihinin karşılaştırmalı konulardan uzak kalamayacağını, ancak bu işi yaparken de kendini filolojiye döndüremeyeceğini, öte yandan sosyolojik, etnolojik, antropolojik ve felsefî teorilerle kendisini sınırlayamayacağını açıklamıştır. Dinler tarihinin, çağdaş insana dinin önemini ve kendine has anlamını öğreterek modern kültüre büyük bir hizmeti gerçekleştireceğine inanan Eliade'in yorumları, dinler tarihi üzerinde çalışanlar kadar fenomenologlar, din felsefecileri ve teologlar arasında da yankı uyandırmıştır. Diğer bir seçkin dinler tarihçisi de dinler tarihinin metodolojik konularıyla Doğu ve Uzakdoğu dinleri üzerinde çalışan, Chicago Üniversitesi dinler tarihi profesörü Japon asıllı Amerikalı Joseph M. Kitagawa'dır.

İngiltere'de dinler tarihi ve karşılaştırmalı dinler tarihi alanlarında, Manchester Üniversitesi'nde karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmaları bilinen S. G. F. Brandon ve Eric F. Sharpe, Lancaster Üniversitesi'nde dinî incelemeleri yürüten Ninian Smart, ayrıca E. G. Parrinder ve

R. C. Zaehner (Oxford Üniversitesi'nde Doğu dinleri üzerinde) örnek olarak verilebilir.

Diğer ülkelerden Ugo Bianchi (İtalya), W. Cantwell Smith (Kanada), Ake V. Ström (İsveç), Hans J. Schoeps (Almanya) gibi dinler tarihi alanında başarılı çalışmalar yapan bilginler de bu arada zikredilebilir.

Türkiye'de İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi'nde 1874 yılı programında târîh-i umûmî ve ilm-i esâtîrî'l-evvelîn dersi yer almaktaydı. 1911'de Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'nin dersleri arasına târîh-i dîn-i İslâm ve târîh-i edyân ilâve edildi. Ulûm-i Şer'iyye Şubesi'nin 1914'te Medresetü'l-mütehassısın'e dönüşürülmesinden sonra Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe Şubesi'nin ders programında yine târîh-i edyân vardı. 1918'de Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi teşkilâtı değiştirilip Medresetü'l-mütehassısın Medrese-i Süleymâniyye'ye çevrildiğinde Hikmet ve Kelâm Şubesi'nde yine bu ad altında dinler tarihi okutulmaktaydı. Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu çıkarılınca (3 Mart 1924) Medrese-i Süleymâniyye İlahiyat Fakültesi adını aldı. Bu ilk ilâhiyat fakültesinin programında Türk târîh-i dînisi ve târîh-i edyân vardı. 1933'te İlahiyat Fakültesi'nin kapatılması üzerine kurulan İslâm Tetkikleri Enstitüsü'nde Türk dinleri ve mezhepleri tarihi ve umumi dinler tarihi dersleri yer alıyordu. 1936'da bu enstitü de kapatıldı. 1949'da yeniden Ankara'da açılan İlahiyat Fakültesi'nin ve daha sonraki İmam-Hatip okulları, Yüksek İslâm enstitüleri, Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi'nin programında dinler tarihi dersine de yer verildi.

Yakın tarihimizde, o zamanki adıyla târîh-i edyân derslerini Dârülfünûn-i Osmanî'nin İlahiyat Şubesi'nde ve Medresetü'l-vâizîn'de ilk okutan (tah. 1911-1912) ve bu başlık altında bir de kitap hazırlayan (İstanbul 1911) kişi Ahmed Midhat Efendi olmuştur. Daha önceleri tarih kitaplarının giriş kısmında veya kısas-ı enbiyâ türü kitaplarda (son örneği A. Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiyâ*'sıdır) bir çeşit peygamberler tarihi, dinî tarih olarak verilen bilgiler bulunmaktaydı. Ancak gerek bunlar gerekse Ahmed Midhat Efendi'den önce ve sonra yazılan esâtîr-mitoloji türündeki eserleri, bugünkü anlamda bir dinler tarihi çalışması saymak mümkün değildir. Ahmed Midhat Efendi'den sonra Mahmud Esad Seydişehirî ve M. Şemsettin de (Günaltay) yi-

ne *Târîh-i Edyân* başlığını taşıyan birer kitap neşretmişlerdir (İstanbul 1912; İstanbul 1919). Hilmi Ömer'in 1935'te *Dinler Tarihi* adıyla yayımladığı eserinde ise daha çok Budizm'e ağırlık verilmiştir. Annemarie Schimmel'in *Dinler Tarihi-ne Giriş* adlı kitabı (Ankara 1955) bütün dinleri içine alması, kelime ve terim açıklamalarına yer vermesi bakımından önemlidir. Yine bir ders kitabı olarak Ahmet Kahraman'ın *Dinler Tarihi* (İstanbul 1965, 1993), Mehmet Taplamacıoğlu'nun *Karşılaşılmalı Dinler Tarihi* (Ankara 1966), Hüseyin G. Yurdaydın — Mehmet Dağ'ın *Dinler Tarihi* (Ankara 1978) ve Ekrem Sarıkoğlu'nun *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi* (Ankara 1983) adlı eserleri zikre değer çalışmalardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Es'arî, *Maḳālât*, İstanbul 1929, s. 2; Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, Haydarâbâd 1377/1958, s. 3-4; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 16; N. Hatum v.dğr., *el-Medhal ile't-târîḥ*, Dimaşk 1965, s. 290-298; F. Rosenthal, *İlmü't-târîḥ 'inde'l-müslimîn* (trc. Sâlih Ahmed el-İlî), Bağdad 1966, s. 166-171; J. M. Kitagawa, "The History of Religions in America", *The History of Religions* (ed. M. Eliade — J. Kitagawa), Chicago 1973; J. Waardenburg, *Classical Approaches to the Study of Religion*, Paris 1974; U. Bianchi, *The History of Religions*, London 1975; a.mlf., "History of Religions", *ER*, VI, 399-408; Günay Tümer, *Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dî-ni*, Ankara 1975, s. 69 vd.; W. Cantwell Smith, "Islamic Studies and the History of Religions", *Essays in Islamic and Comparative Studies* (ed. I. Raji al Faruqi), Maryland 1982, s. 1-7; *Contemporary Approaches to the Study of Religion* (ed. Frank Whaling), Berlin 1985, I-II; Ömer Faruk Harman, *Dinler Tarihi Açısından Şehristânî ve el-Milel ve'n-Nihal* (doktora tezi, 1983), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 7 vd.; Hikmet Tanyu, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", *AÜİFD*, VIII (1961), s. 109-124; C. J. Bleeker, "The Future Task of the History of Religions", *Numen*, VII, Leiden 1960, s. 221-234; Edward J. Jurji, "The Islamic Setting in the History of Religions", *IS*, VIII (1969), s. 301-317; Guy Monnot, "Les écrits musulmans sur les religions non-bibliques", *MIDEO*, XI (1972), s. 5-48; C. J. Adams, "The History of Religions and the Study of Islam", *American Council of Learned Societies Newsletter*, XXV/3-4, New York 1974, s. 1-10; R. J. Z. Werblowsky, "Histories of Religion", *Numen*, XXVI, Leiden 1979, s. 250-255; Ghulam Haider Aasi, "Muslim Contributions to the History of Religions", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, VIII/3, New York 1991, s. 409-421; Harry B. Partin, "Classification of Religions", *ER*, III, 527-532; Seymour Cain — Eric J. Sharpe — Thomas L. Benson, "Study of Religion", *a.e.*, VI, 64-92.

GÜNAY TÜMER

B) Din Felsefesi. Gerek din gerekse felsefenin kısa yoldan tarif edilmesinin kolay olmadığı dikkate alınırsa aynı şe-

yin din felsefesi hakkında da söylenmesi kaçınılmaz olur. Din felsefesi bir disiplin olarak genel felsefenin bir bölümüdür. Denebilir ki din başlangıcından beri felsefî düşüncenin önemli bir konusu olagelmıştır. Filozofların bir kısmı dini kendi felsefî sistemlerinin ayrılmaz bir bölümü saymış, bazıları dine felsefî bir temel bulmaya çalışmış, bazıları da felsefî karakterde bir din anlayışı geliştirmeye yönelmiş ve bütün bu faaliyetler hep din felsefesi çerçevesi içinde düşünülmüştür. Ancak din felsefesinin özel bir düşünce ve araştırma alanı olarak felsefî disiplinler arasında yer alması oldukça yenidir. Din felsefesi teriminin filozoflar ve felsefe araştırmacıları arasında kullanılması, Hegel'in *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (Berlin 1832) adlı eserinin tesiriyle yaygınlaşmıştır.

Din felsefesi, dini inceleme ve araştırma konusu edinen bilim dallarından ve kelâm ilminden farklı bir düşünce alanıdır. Tarih, psikoloji, sosyoloji ve antropoloji gibi ilimler din konusuna dışarıdan bakar ve kendilerine has metotlarla dinî duygu, düşünce ve davranışları tasvir ederler. Kelâm, dinin vahiy ile sabit olan temel ilkelerini aklî ve tecrübî her çeşit bilgidin faydalanarak açıklamaya ve savunmaya çalışır. Kelâmın bu bilgilere başvurusu ve onları kullanması kendi problemlerini çözüme kavuşturma imkânlarıyla sınırlıdır. Felsefe ise çok daha geniş ve serbest bir alanda hareket eder. Gerekiyorsa dinin aklîliği (rasyonelliği), tutarlılığı ve evrenselliği hakkında hükümler verir ve dini mümkün olan her açıdan ele alarak değerlendirir.

Benzer ifadelerde olduğu gibi din felsefesi teriminde de din düşüncenin alanını, felsefe de bakış tarzını dile getirir. Filozof meselâ tarih felsefesinde, bilim felsefesinde nasıl bir bakış tarzına sahipse din felsefesinde de o tarzı benimser. Bu bakımdan din felsefesi, dinin temel hususları hakkında rasyonel, tutarlı, kapsamlı ve objektif bir şekilde görüşler ve tesbitler ortaya koyan bir disiplindir. Din ile felsefe arasında organik bir bağ bulunmadığını ileri süren bazı düşünürler, dine rasyonel bir zemin bulma çabalarının boşa çıkacağını savunmuşlardır. Bununla birlikte felsefe, insan zihninin ilgisini ve merakını uyandıran ve insanı doğrudan ilgilendiren diğer konular gibi din fenomeniyle de kaçınılmaz olarak ilgilenir; Allah'ın varlığı, peygam-

berlik ve vahyin mahiyeti, ruhun ölümsüzlüğü gibi temel dinî meseleleri kavrama, açıklama, yorumlama veya delillendirmede varabileceği yere kadar gitmek ister.

Özellikle günümüzde yaygın olan bazı felsefî anlayışlara, meselâ analitik felsefe geleneğine göre din felsefesi ilgilendiği konu hakkında bize ilk elden bilgiler vermez. Filozof, bir filozof olarak dinin lehinde veya aleyhinde olmaz. Onun görevi anlama, açıklama, tahlil ve tenkidtir. Din konusunda felsefî bir faaliyette bulunmak için dindar veya ateist olmak gibi bir mecburiyet de söz konusu değildir. Teorik olarak din felsefesinin dini ve dinî konuları objektif tarzda incelemeyi öngördüğü kabul edilirse de pratikte filozoflar din felsefesi yaparken kendi kültürlerinin ve dinî inançlarının telkin ettiği ön fikirlerden ve sübjektif yargılardan tamamıyla kurtulamamaktadırlar. Bu bakımdan din felsefesinin, kaydettiği olumlu gelişmelere rağmen dinler tarihi, din sosyolojisi, din etnolojisi, hatta din fenomenolojisi gibi öteki din bilimleri kadar objektif kalabildiğini söylemek güçtür. Bu güçlük biraz da dinle ilgili farklı tariflerden ileri gelmektedir. Yapısal farklılıklar taşıyan çeşitli dinlere göre düzenlenen değişik tanımlardan başka bazı tanımlarda dinin bilgi veren (kognitif) yönü ağır basarken psikolojik yönü ihmal edilmekte, bazılarında ise ahlâk ve duygu yönü ön plana çıkarılmaktadır. Sonuçta çok defa bir psikolog dini yaşanan bir tecrübe, bir sosyolog idtîmaî bir kurum, bir kelâmcı akıl ve nakille savunulan bir sistem olarak görmektedir. Bundan dolayıdır ki bazı düşünürler, genel bir din felsefesi yerine çeşitli dinî inançları konu alan farklı felsefelerden bahsedilebileceğini öne sürmektedirler. Öte yandan din felsefesinin üzerinde durduğu konulardan bir kısmı klasik bir mahiyet kazanmış olmakla birlikte bir kısmı içinde doğup geliştiği dinî kültüre göre değişiklik arzettiği, meselâ nübüvvet konusu İslâm filozoflarının merkezî problemini oluşturduğu halde Ortaçağ hristiyan filozoflarını derinden etkilememiştir.

Din felsefesinin önemle üzerinde durduğu problemleri ana başlıklarıyla şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Metafizik Problemler. Allah'ın varlığı, sıfatları, Allah-âlem ilişkisi, yaratma, vahyin imkânı, ölümden sonra hayat akla gelen belli başlı metafizik problemler-